

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ REPOZİTORİYALARIN FORMALAŞMASI TARİXİ

Aysel Həsənova

*Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
Turizm və kitabxana-informasiya fəaliyyəti kafedrasının müəllimi
ayselhasanova2304@gmail.com*

Xülasə: *Məqalədə dünya ölkələrində repozitoriyaların yaranması və formalaşması tarixi tədqiq edilmişdir. Tədqiqat boyunca İngiltərə, Danimarka və Finlandiya təcrübəsinə müraciət edilmişdir. İlk olaraq repozitoriyaların yaranmasına təsir edən amillər müəyyənlaşdırılmışdır. Ardınca repozitoriyaların formaları və növləri öyrənilmişdir. Elmi Kitabxanalar Mərkəzi (ABŞ), Britaniya Kitabxanasının repozitar funksiyası, Finlandiya Milli Kitabxanası Repozitoriyası, Danimarka Kütəvi Kitabxanalar üçün Repozitar Kitabxanasının iş təcrübəsi, Repozitoriyaların saxlanması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq məsələsi kimi problemlər araşdırılmışdır. Eyni zamanda tematik repozitoriyalar, tədqiqat repozitoriyaları, milli repozitoriyalar, institusional repozitoriyalar ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmuşdur.*

Açar sözlər: *repozitoriya, repozitoriyaların növləri, repozitoriyaların formaları, milli repozitoriya, tematik repozitoriya, institusional repozitoriya, tədqiqat repozitoriyası, beynəlxalq əməkdaşlıq.*

Giriş. Əsas elementi çap jurnalları olan mütəşəkkil elmi kommunikasiya sistemi XVII əsrin son illərində meydana gəlmişdir. Bu, “Philosophical Transactions of the Royal Society” adlı jurnalın yaranması tarixi ilə hesablanır. Jurnalın ilk nömrəsi 1665-ci ildə nəşr olunmuşdur. İlk rus elmi jurnalı «Комментарии Императорской Петрополитанской Академии наук» adlı jurnal hesab olunur. Jurnal 1728-ci ildən nəşr olunmağa başlamışdır. Hal-hazırda bu jurnal «Известия РАН» adlanır.

Üç yüz ildən artıqdır ki, çap olunmuş elmi jurnallar əsaslı dəyişikliklərə məruz qalmadan yalnız kəmiyyətə inkişaf edir. Jurnallar özlərinin ən vacib funksiyalarını – yeni biliklərin yayılması və saxlanmasını və ya əksinə, oxucu üçün – mövcud elmi nəticələrin axtarışını dəstəkləyir. Bununla belə, XX əsrin sonunda ənənəvi elmi kommunikasiya sistemi əhəmiyyətli və göründüyü kimi, demək olar ki, keçilməz çətinliklərlə üzləşdi. Başlıcası “serials crisis” adlanan böhran hesab olunur. Elmi nəşrlərin sayı əsasən iki səbəbdən sürətlə artmağa başladı. Birincisi, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra elmi təşkilatların və müvafiq olaraq elm adamlarının sayının sürətlə artması ilə əlaqəlidir. İkinci səbəb alimlərin qiymətləndirməsində rəqəmlərə daha çox önəm verilməsi ilə bağlıdır. Bu tendensiya çoxalma effektinə səbəb olur – son iki-üç onillikdə elmi nəşrlərin sayı yeni elmi biliklərin faktiki həcmindən daha sürətlə artır.

Nəşrlərin və elmi jurnalların sayının sürətlə artması elmi mərkəzlərin kitabxanalarının ehtiyac duyduğu bütün nəşrlərə abunə ola bilməməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə elmi jurnalların tirajı düşməyə başladı, müvafiq olaraq onların nəşriyyatları qiymətləri qaldırdılar. Bu da kitabxanaların abunədən imtina etməsinə səbəb oldu. İnternetin və elektron nəşr kanalının yaranması problemi yüngülləşdirdi, lakin məlum oldu ki, böhranı yalnız bir müddət təxirə saldı. Abunə (və ya elektron) jurnallar vasitəsilə elmi kommunikasiya sistemi çoxtərəfli çətinliklərlə üzlənməyə başladı. Müəlliflər məqalənin dərci zamanı hüquqların nəşriyyata keçməindən narazılıq etməyə başladılar. Elmi kitabxanalar onlara lazım olan bütün nəşrlər toplusuna abunə ola bilməzdilər. Müvafiq olaraq, oxucuların yeni biliklərin tam həcminə çıxışı mümkün deyildir. Beləliklə, bütövlükdə cəmiyyət mövcud vəziyyətdən razı deyildi.

Bundan əlavə ənənəvi abunə elmi jurnalları elmi kommunikasiya üçün zəruri olan yalnız dörd əsas funksiyayı yerinə yetirə bilirdi.

1. Prioritetin təsbiti, müəlliflik – məqalənin jurnalda dərc edilməsi (o cümlədən qanuni olaraq) orada təqdim olunan nəticələrin təyin edilmiş müəllif tərəfindən alınması deməkdir.

2. Biliklərin yayılması – oxucuların yeni elmi nəticələr əldə etmək imkanı.

3. Saxlama – jurnalın arxivində dərc olunan bütün məqalələr var.

4. Keyfiyyətin saxlanması – müstəqil ekspertiza sistemi ilə təmin edilir.

Lakin XX əsrin sonlarında elmi kommunikasiyanın alternativ konsepsiyası meydana çıxdı. 2002-ci ildə bu konsepsiya Budapeşt Açıq Giriş Təşəbbüsü (Budapest Open Access Initiative, BOAI) kimi sənədləşdirilmişdir. BOAI ideyası iki əsas elementlə təmsil olunur. Birincisi, özünü arxivləşdirmə, yəni açıq elmi repozitoriyaların inkişafı, ikincisi, açıq girişli elmi jurnallar hesab olunur. [2, s. 112]

Əsas hissə. Repozitoriya müəllifə məqaləsini müstəqil şəkildə repozitoriyada yerləşdirməyə imkan verir, bu qeyd olunan ilk üç funksiyayı dəstəkləyir (dördüncü bəzi repozitoriyalarda mövcuddur, lakin məcburi deyil və adətən ciddi rəy meyarlarına cavab vermir). Açıq giriş jurnalları digər maliyyə modellərinə uyğun olaraq abunə haqqı tələb etmir, lakin qəbul edilmiş beynəlxalq standartlara riayət etməklə düzgün rəy təqdim edir.

Bu sxemdə müəllifin standart davranışı aşağıdakı kimidir: *Müəllif məqaləni repozitoriyaya yerləşdirir (bundan sonra o, dərhal oxucular üçün əlçatan olur) və sonra onu açıq jurnalda göndərir. Məqalə ekspert rəyindən uğurla keçibsə və jurnalda dərc olunubsa, onun repozitor versiyasında jurnal arayışı var – onun keyfiyyətini təsdiqləyən rəydən keçmiş sayılır.* Beləliklə, bütün dörd zəruri funksiya dəstəklənir. [4, s. 134]

Göstərilən sxem utopik görünə bilər, amma əslində o, sürətlə həyata keçirilir. Hazırda dünyada 4000-ə yaxın açıq repozitoriya var. 2018-ci ilin fevral ayına olan Açıq Giriş Jurnalları Kataloqunda (Directory of Open Access Journals, DOAJ) 123 ölkədən 11 000-dən çox açıq giriş jurnalı toplanıb və bunlar az tanınan aşağı reytingli jurnallar deyil.

Təbii ki, müəllifin davranışının ara variantları da mümkündür. Repozitoriyada dərc etmək və sonra məqaləni yüksək səviyyəli resenziyalı jurnala təqdim etmək indi ən çox yayılmış üsuldur. Yalnız repozitoriyada dərc etmək – bu seçim mübahisəli nəticələrlə məqalənin müəllifliyini təkmilləşdirməyə, dəstəkləyici materialları yerləşdirməyə və s. imkan verir.

Burada bir neçə mühüm məsələni qeyd etmək lazımdır:

1. Təsvir edilən vəziyyət həm SSRİ-də, həm də indi yüksək keyfiyyətli elmi jurnalların böyük əksəriyyəti müəllif üçün pulsuz və oxucuya sərbəst şəkildə təqdim edilir. Lakin çətin ki, yerli jurnallar qlobal tendensiyalardan yayına bilsinlər və yalnız dövlət hesabına və ya qrantlar hesabına çapını davam etdirlsinlər.

2. Elmi nəşrlərin sayının sürətlə artması yeni tədqiqatlar haqqında alim üçün lazım olan məlumatların axtarışı modelinin köklü dəyişməsinə səbəb oldu. Ənənəvi üsul – tematik jurnalların məzmununa ardıcıl olaraq (istər kağızda, istərsə də elektron formada) baxmaq – müasir elmi nəşrlərin sayı ilə fiziki olaraq qeyri-mümkün olmuşdur. O, tamamilə fərqli bir alqoritmlə əvəz olundu – axtarış (məqalələrin başlıqları, müəlliflər, açar sözlər, təsnifat sxemlərinin indeksləri və s.). Və bu faktiki olaraq repozitoriyaları ənənəvi elmi jurnalların elektron versiyaları ilə eyni səviyyəyə qoyur – axtarış sistemi harda axtaracağına əhəmiyyət vermir, ona yalnız bir arxiv standartı lazımdır. Bu, hazırda Açıq Arxiv Təşəbbüsünün standartıdır (daha doğrusu, Metadata Yığım Protokolu, OAI-PMH). Əgər repozitoriya OAI-PMH-ni dəstəkləyirsə, onda xarici axtarış motorları ona pulsuz giriş əldə edir və bu repozitoriyanın məzmununun axtarışını ümumi axtarışın bir hissəsi kimi qəbul edirlər.

3. Repozitoriya təkcə məqalələrin deyil, həm məzmunca, həm də fiziki cəhətdən digər formatlı materialların repozitoriyası ola bilər: dərsliklər, mühazirə kursları, videolar, təqdimatlar və s. Elmi jurnallarda mövcud olmayan bu yeni funksiya hədsiz dərəcədə ola bilər. məsələn, universitetlər üçün faydalıdır. O, pulsuz metodiki materialların, video mühazirələr, tədris vəsaitləri və s. mübadiləsini təmin edir. [1, s.47]

Beləliklə, repozitoriyalar elmi kommunikasiyaların müasir (və daha da gələcək) sistemində əsas yer tutmuşdur və üstəlik, abunə jurnallarının ənənəvi sistemində mümkün olmayan bir sıra faydalı funksiyaları dəstəkləyir.

Repozitar saxlamanın formaları. Qərbdə hər bir ölkənin spesifik şərtləri ilə əlaqəli repozitar saxlamanın müxtəlif formaları mövcuddur. Müxtəlif ölkələrdə repozitoriyaların iş üsulları və formaları müxtəlifdir. ABŞ, Böyük Britaniya, Finlandiya və Danimarkada fəaliyyət göstərən repozitoriyalar repozitar saxlama probleminə necə yanaşmaq barədə fikir formalaşdırır.

Elmi Kitabxanalar Mərkəzi (ABŞ). Tədqiqat Kitabxanaları Mərkəzi ABŞ-da və dünyada ən böyük kooperativ repozitoriyadır, qeyri-kommersiya məqsədli müstəqil elmi kitabxana, çoxlu sayda ABŞ universitetləri və tədqiqat kitabxanalarının konsorsiumudur. Mərkəzi Kitabxana 1949-cu ildə Midwest Interlibrary Center (MILC) adı altında on təsisçi kitabxana tərəfindən yaradılmışdır. Artıq 50-ci illərin sonunda milli mərkəz rolunu oynamağa başladı və

1965-ci ildə Elmi Kitabxanalar Mərkəzi adlandırıldı. Əgər əvvəlcə Mərkəz üçün ən vacib funksiya az istifadə olunan ədəbiyyatın repozitoriyada saxlanması funksiyası idisə, zaman keçdikcə əsas diqqət nadir hallarda istifadə olunan elmi materialların birgə alınmasına, üzv kitabxanaların əldə edilməsinin əlaqələndirilməsinə yönəldilmişdir. Tez-tez istifadə olunan jurnallara abunələr sonradan üzv kitabxanalardan köçürülən materiallara əlavə edildi.

Hazırda Mərkəzin fondlarına 180 dildə 4 milyon cild çap nəşri və 2 milyon mikroforma daxildir. Mərkəz aşağıdakı əsas material qruplarını təqdim edir:

- “Qlobal Qəzetlər” – ABŞ-ın bütün ştatlarının və dünya ölkələrinin qəzetlərinin, o cümlədən 2200 yerli qəzet, 500-dən çox etnik qəzet, 6300 xarici qəzeti əhatə edir. Fondun bu bölməsi çatışmayan nüsxələri əldə etmək və coğrafi əhatə dairəsini genişləndirməklə daim genişləndirilir. MEK yararsız qəzetləri digər mediaya köçürmək, indeksləşdirməni genişləndirmək və çatdırılma mexanizmini təkmilləşdirmək üçün ABŞ kitabxanalarının fəaliyyətini əlaqələndirir.

- “Elmi jurnallar” – əsasən kənara çıxan, adətən ABŞ kitabxanaları tərəfindən toplanan və fəal şəkildə istifadə olunan serialı nəşrlərə abunə olmaqla Mərkəzi Kitabxanaya daxil olan jurnallara, (Mərkəz Şimali Amerikada 5-dən çox başqa kitabxanada mövcud olan jurnallara abunə deyil) Asiya və Şərqi Avropada elmi-texniki jurnallara xüsusi diqqət yetirilir. Fond həmçinin analoq və elektron nüsxələr, jurnalların köhnə nömrələrinin mikrofilmləri hesabına formalaşır.

- Beynəlxalq Dissertasiyalar ABŞ və Kanadadan kənarda bütün fənləri əhatə edən dünyanın ən böyük doktorluq dissertasiyaları toplusudur. Dissertasiyalar universitetlərdən satın almaqla və məcburi nüsxə şəklində qəbul edilir. Belə ki, Almaniyanın 30 universiteti öz dissertasiyalarının məcburi surətini Mərkəzi Elmi Kitabxanaya təhvil verir.

- “Sahəvi fond” aşağıdakılardan ibarətdir: a) kitabxanalarda nadir hallarda istifadə olunan və ya orijinal formatda olmayan materialların mikroformaları toplusu. Formalaşma dünyanın bütün ölkələri ilə mikroformaların alınması və mübadiləsi yolu ilə həyata keçirilir; b) bir çox kitabxanalara səpələnmiş materialları toplamaq üçün nəzərdə tutulmuş çap arxivi, məsələn, beynəlxalq rəsmi qəzetlər, Beynəlxalq Mərkəzi Bankın hesabatları və s. elm tarixinə dair, eləcə də bəzi cari monoqrafiyalar (əsasən Rusiya Elmlər Akademiyasının nəşrləri) daxildir.

- Regionşünaslıq üçün vacib materiallar da daxil olmaqla yerli tarix tədqiqatları. Mərkəz yerli tarix tədqiqatlarının mikroformalarının yaradılması üçün altı layihəni idarə edir: Afrika, Latin Amerikası, Yaxın Şərq, Slavyan və Şərqi Avropa, Cənubi Asiya və Cənub-Şərqi Asiya. Hazırda Mərkəzi Elmi Kitabxana bu sahədə əlaqələndirici rolunu genişləndirir, tarix elminin tədqiqi sahəsində təcrübə mübadiləsini və beynəlxalq miqyasda kadrların ixtisasının artırılmasını təşkil edir.

Mərkəzi Kitabxananın fondlarından fəal istifadə olunur, lakin repozitoriyaya qoyulan materiallara, xüsusən də köhnə materiallara tələbat azdır. Ən çox

verilən suallar Mərkəzin əldə etdiyi materiallar, xüsusən də cari jurnallardır. Buraxılış beynəlxalq kitab mübadiləsi tərəfindən həyata keçirilir (poçt vasitəsilə) və ildə təxminən istifadəçilərə elektron formada 100 min nüsxə verilir. Sifarişlər 24 saat ərzində yerinə yetirilir.

1999-cu ildə Mərkəzi Kitabxananın kollektivi 80 nəfərdən ibarət idi. Mərkəz seçilmiş direktorlar şurası tərəfindən idarə olunur. Maliyyələşdirmə konsorsium üzvlərinin töhfələrindən (büdcənin 85%-i) və kitabxanalara və üzv olmayan digər təşkilatlara ödənişli xidmətlərdən, çap nəşrlərinin və mikroformaların satışından əldə edilən gəlirdən əldə edilir.

Mərkəzi Kitabxananın yarım əsrdən artıq fəaliyyətinin yekunlarına yekun vuraraq, amerikalı kitabxanaçılar onun böyük uğurlarını məmnunluqla qeyd edirlər: fondların həcmi azaltmaqla üzv kitabxanaların vəsaitlərinə qənaət etmək və puldan daha səmərəli istifadə etmək, xüsusən, dövrü nəşrlərə abunələrin azaldılması; istifadəçilər üçün mövcud olan materialların çeşidinin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi; kitabxanalararası əməkdaşlığın inkişafı, bu, ABŞ və Kanadanın əsas universitet və elmi kitabxanalarının öz fond siyasətini Mərkəzi Kitabxananın fondlarını nəzərə almaqla formalaşdırması ilə ifadə olunur.

Britaniya Kitabxanasının repozitar funksiyası. Bütün milli kitabxanalar üçün xarakterik olan qanuni depozitlə alınan materialların repozitar saxlanma funksiyasına əlavə olaraq, Britaniya Kitabxanası xalqların kolleksiyalarından artıq materialların (kitablar və dövrü nəşrlərin) toplanması və yenidən yayılması vəzifəsini yerinə yetirir. O, Boston Spa-da Britaniya Kitabxanasının Sənəd Təchizat Mərkəzinin bir hissəsi kimi 1989-cu ildən fəaliyyət göstərən BookNet xidməti tərəfindən idarə olunur. Kitabxana fondlarının bir hissəsini köçürməzdən əvvəl Britaniya Kitabxanası onların materiallarının Kitab Şəbəkəsində qəbul edilmiş seçim prinsiplərinə uyğun olub-olmadığını yoxlayır. Materiallar alındıqdan sonra Britaniya Kitabxanasında olub-olmaması yoxlanılır və olmadıqda onun fonduna daxil edilir. Fonda daxil olmayan bütün materiallar avtomatlaşdırılmış sistemə daxil edilən qısa kataloq təsviri alır; Kitabların siyahıları (bilik sahələri üzrə sistemləşdirilmiş) və seriya və məlumat kitabçaları (əlifba sırası ilə) ildə 24 dəfə ölkə kitabxanalarına pulsuz göndərilir.

Prioritet xidmət siyahısı 2 həftə ərzində təqdim olunur: kitabxanalardan sifarişlər telefonla qəbul edilir və hər cild üçün (qablaşdırma və poçt haqqı daxil olmaqla) 16,3 funt sterlinq alınır. Bu müddətdən sonra sifarişlər poçt, faks və ya e-poçt vasitəsilə işlənir və hər bir cild üçün 6,9 funt sterlinq tutulur. Müəyyən müddət ərzində tələb olunmamış materiallar yerli kitab dilerlərinə satışa təqdim olunur, Britaniya Kitabxanasının işçilərinə, xeyriyyə təşkilatlarına verilir.

Hazırda Kitab Şəbəkəsi hər il 70 minə qədər kitab alır ki, onlardan 5-10 mini Britaniya Kitabxanasının fonduna ayrılır, 22 mini isə yenidən paylanır. Bəzi materiallar məhv edilir. Kitab Şəbəkəsinin nəşrlərin başqa kitabxanalara köçürülməsindən əldə etdiyi gəlir durmadan artır və bütün birbaşa xərcləri əhatə edir.

Xidmət Boston Spa Mərkəzi vasitəsilə Beynəlxalq Kitab Mübadiləsi tərəfindən təmin edilir. Kitabxanalara göndərilən Kitab Şəbəkəsində mövcud

olan nəşrlərin çap təsvirlərinə əlavə olaraq, məlumat WWW vasitəsilə əldə edilir. Gələcəkdə BB tamamilə onlayn informasiyaya keçmək niyyətindədir. Son illərdə kolleksiyalardan çıxarılma üzrə milli strategiyanın işlənilib hazırlanması və bu istiqamətdə kitabxana təcrübəsinin əlaqələndirilməsi məqsədilə Kitab Şəbəkəsi əsasında milli informasiya-məsləhət xidmətinin yaradılması məsələsi müzakirə olunub.

Malcolm Smitə görə "Nəşriyyatçılar nəşr etdikləri və kitabxanalar qeyri-müəyyən müddətə saxlaya biləcəklərindən daha çox ehtiyata sahib olduqları müddətcə Kitab Şəbəkəsi xidmətinə ehtiyac olacaq". [9, s.67-69]

Finlandiya Milli Kitabxanası Repozitoriyası 1 mart 1989-cu il tarixli Qanunla (Qanun 1078/1988, Əsasnamə 12/1989) Kuopio şəhərində Təhsil Nazirliyi tərəfindən idarə olunan müstəqil kitabxana kimi yaradılmışdır. O, az istifadə olunan ədəbiyyatın milli repozitoriyası, kitab mübadiləsi mərkəzlərindən biridir. Onun yaradılmasında əsas məqsəd kitabxanalarda saxlama yerini boşaltmaq və girişin saxlanması xərclərini azaltmaq üçün elmi və ictimai kitabxanalardan az istifadə olunan materialları köçürmək idi. Materiallar əsasən çap (kağız) formasında, lakin son vaxtlar getdikcə daha çox elektron formada qəbul edilir. Repozitoriyanın vəsaitləri sürətlə artır: 1999-cu ildə onların sayı 700.000-ə yaxın monoqrafiya, 650.000 cild dövrü nəşr və 500.000 dissertasiya təşkil etmişdir. İllik artım təxminən 4 km-dir rəf və ya 70 min monoqrafiya və 60 min dövrü nəşr təşkil etmişdir. Materialların 2/3-i universitet kitabxanalarından, 10%-i isə kütləvi kitabxanalardan gəlir. Repozitoriyanın materiallarının əksəriyyəti xarici dillərdə olan nəşrlərdir. Onun vəsaitlərinin həcmi artdıqca kitab mübadiləsi və sənədlərin elektron formada çatdırılması onun işində əsas yer tutmağa başlayıb. Repozitoriya ölkədəki bütün kitabxanalar üçün açıqdır. Onun tərəfindən və nüsxə şəklində verilməsi üçün sifarişlər 24 saat ərzində tamamlanaraq poçt və ya faks, elektron poçt vasitəsilə göndərilir. Sürətlər pulsuz hazırlanır. Hazırda repozitoriyanın payı milli kitab mübadiləsinin həcmnin 6%-ni və universitet kitabxanalarının kitab mübadiləsinin həcmnin təxminən 15%-ni təşkil edir.

Repozitoriya onlayn və çap şəklində mövcud Doublets Database yaratmışdır. Ölkənin kitabxanaları öz kolleksiyalarını artırmaq üçün dublikatları pulsuz alırlar. Dublet fondundan ayrıca hədiyyələr də xarici kitabxanalara verilir, məsələn, Kareliya kitabxanalarına 15 min kitab köçürülüb. Repozitoriya yeni informasiya texnologiyasından istifadə edir. Kitabxana əsas iştirakçı kitabxanaların direktorlarından və Təhsil Nazirliyinin nümayəndəsindən ibarət direktorlar şurası tərəfindən idarə olunur. Fin kitabxanaçıları repozitoriya işinin nəticələrini yüksək qiymətləndirirlər: o, ölkənin kitabxanaçılığındakı vəziyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər – bunun sayəsində tədqiqat kitabxanalarında fondların "sıfır artımı" prinsipi həyata keçirilir (yəni hər il eyni miqdarda material repozitoriyaya köçürülür, bu da fondun kitabxanalarına qaytarılır); elmi və kütləvi kitabxanalarda yeni tikililərə ehtiyac azalır, saxlama xərcləri azalır. [3, s.18-20]

Danimarka Kütləvi Kitabxanalar üçün Repozitar Kitabxanası 1968-ci ildən fəaliyyət göstərir və Mədəniyyət Nazirliyinə tabe olan müstəqil qurum statusuna malikdir, kütləvi kitabxanalardan köçürülmüş materialların qəbulu, mühafizəsi və kompleksləşdirilməsi, habelə yenidən bölüşdürülməsi funksiyasını yerinə yetirir. 1991-ci ildə onun fondu 529 min ədəd, illik kitab qəbulu 33,5 min ədəd təşkil etmişdir. Buraya Danimarka və xarici dillərdə kitablar və dövrü nəşrlər, notlar, səs yazıları, maqnit lentləri, "danışan kitablar" daxildir. Kitabxananın elektron kataloqu var və kompüterə çıxışı olmayan kitabxanalar üçün mikrokartlarda kataloq hazırlanmışdır. Repozitoriyaya daxil olan materialların pulsuz yenidən bölüşdürülməsi böyük maraq doğurmuş və müxtəlif tipli kitabxanaları əhatə etmişdir. Kitabxanaya Mədəniyyət Nazirliyi və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən təyin olunan kollegiya rəhbərlik edir; şuranı direktor təyin edir. Kitabxananın işçi heyəti 20 nəfərdən ibarətdir. Kopenhagenin kənarında yerləşən binada daha 60 km boş yer var. Gələcəkdə Kitabxananın yeni binaya köçürülməsi, tam müasirləşdirilməsi və ölkədəki bütün ictimai, ola bilsin ki, elmi kitabxanaların əhatə olunması nəzərdə tutulur.

Repozitoriyaların saxlanması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq. Son illər repozitoriya probleminin işlənilib hazırlanması üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq əsasən İFLA və Avropa Milli Kitabxanaları forumu COBRA+-da cəmləşmişdir.

İFLA-da iş bu beynəlxalq təşkilatın əsas proqramlarından biri – məzmunundan və formasından asılı olmayaraq dərc edilmiş materialların mümkün qədər geniş çeşidində çıxışı maksimum dərəcədə artırmağa yönəlmiş Universal Nəşr Ölcətanlığı proqramı çərçivəsində həyata keçirilir. Xüsusi maraq doğuran digər vəzifələrlə yanaşı, Universal Nəşr Ölcətanlığı proqramı kitabxana fondlarından materialların mühafizəsi və xaric edilməsi üçün siyasətin işlənilib hazırlanmasını həyata keçirir.

Bu sahədə ən böyük və uğurlu tədbirlərdən biri 1999-cu il mayın 9-11-də Kuopida (Finlandiya) keçirilmiş Repozitor Kitabxanaları üzrə Birinci Beynəlxalq Konfrans olmuşdur. "Repozitar saxlama vasitəsilə fond problemlərinin həlli" adlı konfransın materialları Universal Nəşr Ölcətanlığı Bürosu və İFLA BKM tərəfindən nəşr edilmişdir. Konfrans Finlandiyanın Milli Repozitor Kitabxanası, Universal Nəşr Ölcətanlığı İFLA Proqramı, ABŞ Elmi Kitabxanalar Mərkəzi və Universitet Kitabxanası tərəfindən təşkil edilmişdir. Konfransın məqsədi repozitoriya strategiyasının yerli, regional və milli səviyyədə aktivlərin idarə edilməsini və az istifadə olunan materialların ölcətanlığını təkmilləşdirməyə necə kömək edə biləcəyini müzakirə etmək idi. Konfransda Avropa, ABŞ, Asiya və Afrikanın müxtəlif tipli kitabxanalarını təmsil edən 50-dən çox nümayəndə iştirak etmiş, 21 məruzə dinlənilmişdir. Burada Donald Simpson (ABŞ Elmi Kitabxanaları Mərkəzi) və Piter Lorr (Cənubi Afrika Milli Kitabxanasının direktoru və Avropa Milli Kitabxanaları Direktorları Konfransının sədri) əsas məruzəçi kimi çıxış ediblər. Q.Korniş (Böyük Britaniya) Universal Nəşr Ölcətanlığı Proqramının işığında repozitoriyanın saxlanması haqqında çıxış etmişdir. [8, s. 24-28]

Konfransın materialları bütün kitabxanalar üçün ümumi olan hər iki repozitoriyanın saxlanması məsələsini, müxtəlif repozitoriya modelləri, kitabxana materiallarına çıxışın təmin edilməsində onların rolu – ənənəvi və elektron repozitar saxlama üzrə milli strategiyanın işlənilib hazırlanması zərurəti və ayrı-ayrı ölkələrdə repozitoriya ideyasının həyata keçirilməsi formalarını əhatə edir.

Konfransda bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə böyük maraq göstərilmişdir. Onun iştirakçıları aşağıdakı məsələlər üzrə razılığa gəlirlər:

- Elektron mühit və onun repozitoriyanın saxlanması ideyasına və praktikasına təsiri kimi məsələlər üzrə tədqiqatların davam etdirilməsi, Universal Nəşr Ölçətliliyi daxilində repozitoriyanın saxlanması anlayışının aydınlaşdırılması; onların iyerarxik sistemi – yerli, regional, milli və beynəlxalq; repozitar saxlanmanın iqtisadi aspektləri.

- 1982-ci ildə dərc edilmiş İFLA sənədinin əvəzinə, repozitoriyların saxlanmasına dair təlimat hazırlanmalı, orada repozitoriyların məqsədləri, vəzifələri və modelləri, onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üsulları müəyyən edilməlidir.

- Repozitoriyların saxlanması problemlərinin tədqiqi alınma və BKM sahəsində maraqlı mütəxəssislərlə, həmçinin istifadəçilərlə birgə aparılmalıdır.

- UNƏ və BKM üzrə İFLA Bürosu gələcək tədqiqatlar üçün diqqət mərkəzində olacaq.

- Repozitoriyların saxlanması məsələlərinə dair növbəti beynəlxalq konfrans 2001-ci ildə Bostonda keçirilməli və İFLA-nın 67-ci sessiyasına təsadüf etməli idi.

İFLA-nın Bangkokda keçirilən 65-ci sessiyasında (1999) repozitar kitabxanaları üzrə müzakirə qrupunun yaradılması qərara alındı. Qrupun aşağıdakı vəzifələri var:

- repozitar kitabxanaların saxlanması potensialı və onların iqtisadi səmərəliliyi haqqında məlumatların yayılması;

- repozitoriyların rəhbərləri arasında fikir mübadiləsi üçün platformanın təmin edilməsi;

- dəyişən dünyada və xüsusilə elektron mühitdə repozitoriya anlayışının müzakirəsi;

- kitabxana materiallarının ölçətliliyinin genişləndirilməsində repozitoriyların rolunun araşdırılması;

- UNƏ və milli kitabxana-informasiya siyasəti kontekstində repozitoriya məsələləri üzrə tədqiqat proqramının hazırlanması və dəstəklənməsi;

- repozitar kitabxanalarda saxlanılan materialların təhlükəsizliyi məsələlərinin müzakirəsi. [5]

Müzakirə qrupunun 2000-ci ildə Yerusəlimdə keçirilən birinci iclasında terminologiya (Cənubi Afrika), kitabxana sisteminin sürətli yenidən təşkili kontekstində repozitoriyların saxlanması strategiyası (Estoniya), repozitoriya kitabxanasının iqtisadiyyatı (Fransa) üzrə təqdimatlar edildi, eləcə də bir sıra ölkələrdə (Rusiya, Avstraliya, Yaponiya) vəziyyətlə bağlı hesabatlar dinlənildi.

Repozitoriyaların növləri. Ümumi mənada, repozitoriya bəzi növ (və ya bir neçə növ) məlumatların saxlayıcısıdır. Aşağıda biz yalnız məqalələr, monoqrafiyalar, dərsliklər, metodik materiallar və s. olan elmi və elmi-pedaqoji saxlayıcıları nəzərdə tuturuq. Prinsipcə, repozitoriylar çox fərqli ola bilər və onların mümkün növlərinin tam təsnifatı real deyil. Bir saxlayıcıyı sıfırdan yerləşdirməyə imkan verən bir neçə açıq mənbə proqram paketləri var, ona görə də “yeni tipli” saxlayıcı yaratmaq asandır.

Yaradılmış elmi repozitoriyların dörd əsas növü var: tematik, tədqiqat, milli və institusional.

Tematik repozitoriylarda müəyyən elm sahəsi üzrə məqalələr toplanır. “Zibildən” qorunmaq üçün bu cür repozitoriylarda adətən çox sərt olmayan giriş filtrləri var. Bir qayda olaraq, bu e-poçt ünvanının və mənsubiyyətin etibarlılığının standart yoxlanışdır. Ancaq əlavə şərtlər ola bilər. Məsələn, ArXiv.org müəllifdən “zəmin” statusuna malik olmasını və ya məqalənin “zəmin” tərəfindən tövsiyə olunmasını tələb edir. Eyni zamanda, mənsubiyyəti təsdiqlənmiş tanınmış elmi-tədqiqat müəssisələrinin əməkdaşları avtomatik olaraq “zəmin” statusuna malikdirlər. Bundan əlavə, düzgün işləyən tematik repozitoriylar (eləcə də digər repozitoriya növləri) qanuni məhdudiyyətlərə, xüsusən də plagiatla mübarizə və müəllif hüquqlarının qorunması ilə bağlı məhdudiyyətlərə uyğundur.

Ən böyük tematik repozitoriya nümunələri:

- 1991-ci ildən mövcud olan ArXiv.org fizika, riyaziyyat, informatika, həmçinin biologiya və iqtisadiyyatın “riyaziləşdirilmiş” bölmələri üzrə əsərləri toplayır.

- PubMed – 1996-cı ildən – tibb və biologiya.

- PhilSci-Arxiv – 2000-ci ildən – fəlsəfə və əlaqəli elmlər.

- Social Science Research Network (SSRN – 1994-cü il) – öztünü Tədqiqat Şəbəkəsi kimi yerləşdirir, yəni arxivin özündən əlavə, blog bölməsi kimi digər elementləri də ehtiva edir. [7, s. 198]

Tədqiqat repozitoriyları müəyyən bir sahədə tədqiqatları birbaşa dəstəkləmək üçün yaradılır və sponsorluq edilir. Tibb-əczaçılıq kimi kapital tutumlu tədqiqatlar üçün tipikdir. Belə bir saxlayıcıda giriş adətən məhduddur. Buna misal olaraq PubMed Central Canada və digər ölkələrdəki oxşar repozitoriyları göstərmək olar.

Milli repozitoriylar müxtəlif növ tədqiqatların inkişafı üçün yaradılır və saxlanılır. Bu, məsələn, dərsliklər, tədris vəsaitləri, video mühazirələr və s. olan ümummilli universitetlərarası repozitoriya ola bilər. Milli repozitoriylar ingilis dilində danışmayan ölkələr üçün xüsusilə vacibdir. Milli repozitoriyanın giriş süzgəcindən keçmə dərəcəsi mahiyyətə onun vəzifələrindən asılıdır. Buna misal olaraq ikidilli Fransız Elmi Repozitoriya HAL-ı göstərmək olar. [6, s.96]

İnstitusional repozitoriylar, bir qayda olaraq, konkret elmi mərkəz və ya elmi birlik çərçivəsində yaradılır. Belə bir repozitoriyada müəlliflik adətən yalnız onu saxlayan təşkilatın üzvlərinə verilir. O, böyük ölçüdə arxiv funksiyasını yerinə yetirir (institutun əsərlərinin tam toplusu). Bundan əlavə, İnstitu-

tun nailiyyətlərini toplayaraq, digər repozitoriya növləri üçün xarakterik olmayan reklam və təmsilçilik rolunu yerinə yetirir.

Nəticə və elmi yenilik. Repozitoriya l arının saxlanması ideyası yarandığı gündən bəri illər ərzində əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. İdeyaların praktiki həyata keçirilməsi zamanı repozitoriya l arının işinin formaları və məzmunu, habelə onlarla əlaqəli terminologiya dəyişmişdir. Az istifadə olunan kitabxana materiallarının köçürü lə biləcəyi repozitoriya l arının təşkilindən başlaayan kitabxanalar repozitoriya l arının vəzifələrini təcridcən genişləndirdilər. Nəticədə, onların ən inkişaf etmişləri hazırda saxlanılan materialların saxlanması, onlara çıxışın təmin edilməsi, dublikatların yenidən bölüşdürü l məsi, müvafiq qrupun (universitet, elmi, ictimai, rayon kitabxanaları və s.) kitabxanalarının əldə edilməsində əməkdaşlıq funksiyalarını özündə birləşdirir. Təbii ki, sadalanan repozitoriya formaları və növləri arasındakı sərhədlər aydın deyil, bir növ repozitoriyada başqa tipli repozitoriyanın elementləri ola bilər. Bundan əlavə, zaman keçdikcə repozitoriya “növlər mənsubiyyətini” dəyişə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Оськина В.М. Депозитарные хранение фондов научных библиотек и задачи научной информации // Библиотекосведение и библиогр. за рубежом. – 1969. Вып.29. – С. 44-63.
2. Cornish G. The importance of repository libraries for UAP // Solving collection problems through repository strategies. Proceedings of an International conference held in Kuopio, Finland, 9-11 May 1999. Ed. by P. Connolly. – Boston Spa, – 1999. – p. 109-125.
3. Julha-Pyykonen A. The Finnish National repository library // Scand. public libr. Quart., – 1992. Vol. 25. №2. – p. 18-20.
4. Line M. Storage and deposit libraries // Encyclopedia of library and information science. Vol.29. – New York, – 1980. – p. 133-147
5. Lor P. Repository and storage libraries: terminology. Presentation to the 1st meeting of the Discussion group on repository and storage libraries at the IFLA Conference, Jerusalem, 13 August 2000. – 1 p.
6. Lor P. National repository strategies: a perspective from the conference of Directors of National Libraries // Solving collection problems through repository strategies. Proceedings of an International conference held in Kuopio, Finland, 9-11 May 1999. Ed. by P. Connolly. – Boston Spa, 1999. – P. 95-106.
7. Solving collection problems through repository strategies. Proceedings of an International conference held in Kuopio, Finland, 9-11 May 1999. Ed. by P. Connolly. – Boston Spa, – 1999. – 208 p.
8. Simpson D. How repository libraries contribute effectively to the fabric of collection development and management // Solving collection problems through repository strategies. Proceedings of an International conference held in Kuopio, Finland, 9-11 May 1999. Ed. by P. Connolly. – Boston Spa, 1999. – P. 23-33.
9. Smith M. The repository function of the British library // Solving collection problems through repository strategies. Proceedings of an International conference held in Kuopio, Finland, 9-11 May 1999. Ed. by P. Connolly. – Boston Spa, 1999. – 67-72.

А.Гасанова

История формирования репозиторий в странах мира

Резюме: В статье исследуется история создания и становления репозиторий в странах мира. На протяжении всего исследования применялся опыт США, Англии, Дании и Финляндии. Сначала были определены факторы, влияющие на создание репозиторий. Затем были изучены формы и виды хранения. Такие проблемы, как Центр научных библиотек (США), функция репозитория Британской библиотеки, Репозиторий Национальной библиотеки Финляндии, опыт работы Репозитарной библиотеки публичных библиотек Дании, а также вопрос международного сотрудничества в этой области ведения репозиторий. При этом раздельно изучались тематические репозитории, исследовательские репозитории, национальные репозитории и институциональные репозитории.

Ключевые слова: репозиторий, виды репозиторий, формы репозиторий, национальный репозиторий, тематический репозиторий, институциональный репозиторий, исследовательский репозиторий, международное сотрудничество

А.Hasanova

History of the formation of repositoria in the countries of the world

Summary: The article was studied The history of the creation and formation of repositories in the countries of the world. Throughout was applied, the experience of the USA, England, Denmark and Finland. First, were determined the factors influencing the creation of repositories. Then were studied the forms and types of repositories. Were investigated problems such as the work experience the Center for Scientific Libraries (USA), the repository function of the British Library, the Repository of the National Library of Finland, of the Repository Library for Danish Public Libraries and the issue of international cooperation in the field of maintaining repositories. At the same time, were studied separately thematic repositories, research repositories, national repositories, and institutional repositories.

Keywords: repository, types of repositories, forms of repositories, national repository, thematic repository, institutional repository, research repository, international cooperation

Рәйҗи: т.ü.f.dok. R.Qardaşov